

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt: LIII

Nisan 1989

Sayı: 206

URFA HAÇLI KONTLUĞU TARİHİNE BİR BAKIŞ (1098 - 1146)

Prof. Dr. IŞIN DEMİR KENT

Şanlıurfa'nın kaderinde, XI. yüzyıl sonunda başlayan haçlı seferleri önemli bir rol oynadı ve aynı yüzyılın ikinci yarısında başlamış olan bölgenin Türkleşmesi olayını, kısa bir zaman için durdurmuş görünmesine rağmen, gerçekte hızlandırdı.

XI. yüzyıl ortalarında Anadolu sınırlarına ulaşmış bulunan Türk akınları karşısında ermeniler, topraklarını Bizans İmparatorluğuna satarak ülkenin içlerine çekilmiş, bu arada Güney-Doğu Anadolu bölgesine de girmişlerdi. 1071 Malazgirt zaferi Anadolu'yu Türklere açtı. Türkler kısa zamanda Marmara kıyılarına kadar yayıldılar. Bu sırada, Bizans'ın zayıf durumundan faydalanan ermeniler küçük küçük beylikler kurmak suretiyle bağımsızlıklarını sağlamaya çalışıyorlardı. Ancak Türklerin bölgeye gelişiyle üstünlük ve hâkimiyet iddialarını yavaş yavaş ve çoğu zaman da barışçı yollarla Türklere kaptırmaya başlamışlardı. Hâkimiyetin el değiştirmesi ile bölgedeki etnik yapı değişmiş sayılmazdı. Çünkü Türkler, hâkimiyetleri altındaki yabancı toplumlara karşı her zaman anlayış ve hoşgörü ile bakmışlardı. Bu defa da durum aynı idi. Haçlıların gelişine kadar bölgenin hıristiyan ahalisi Türklerle birlikte yaşamlarını sürdürmüşlerdi. Haçlıların gelişi bu düzeni bozdu. Şimdi Türk veya Bizans hâkimiyetinden haçlıların yardımı ile kurtulup bağımsızlıklarını sağlayabilirlerdi. Bu düşüncenin ışığında, haçlıları pek büyük bir sevinçle karşılamaları çok tabiiydi. Onları kurtarıcıları olarak görmüşlerdi. Fakat, ne büyük ölçüde yarıldıklarını kısa zamanda anlayacaklardı. Haçlıların niyeti, kendi mezheplerine aykırı inançta olan doğu hıristiyanlarını kurtarmaktan çok, kendi hâkimiyetlerini sağlamaktı. Olayların akışı bunu kısa zamanda gösterdi.

Güney-Doğu Anadolu'da hemen bütün müstahkem mevkiiler Türklerin hâkimiyetine geçmişti. Urfa ise, iki yıldan beri hileyle iç kaleyi eline geçirmiş olan ermeni Thoros'un idaresindeydi. Ancak bölgede gücü gittikçe artan Türk varlığı karşısında durumu pek emniyette görünmüyordu. Bu sebeble, şehrin hıristiyan ahalisinin ısrarı üzerine haçlılardan yardım isteyerek hâkimiyetini sağlamlaştırmak fikri, ona cazip gelmiş olmalıdır.

Yurdunda parlak bir geleceği bulunmayan ve haçlı seferlerine katılarak doğuda araziler elde edip kendilerine yeni hâkimyetler kurmak isteyen bir çok asilzade arasında Baudouin de Boulogne da vardı. Nitekim Baudouin, Anadolu topraklarına ayak basar basmaz Bizans'ın doğu sınırındaki durum ile yakından ilgilenmeye ve kendisini bu konuda aydınlatacak kimselerle temas kurmaya başlamıştı bile. Urfa'dan gelen bir ermeni heyeti onu davet ederek şehrin idaresini Thoros ile paylaşması teklifinde bulununca, Baudouin'in aradığı ve arzuladığı fırsat doğmuş oldu.

1097 sonbaharında küçük bir kuvvetle Urfa bölgesine gelen Baudouin, önce Fırat'ın batısında kalan araziye hâkimiyeti altına aldı. Hıristiyan halkın yardımıyla önce Tell-Bâşir'i sonra Ravendân'ı zaptetti. Ancak bu üç ay'a maloldu. Çünkü Türkler, bölgedeki hıristiyan halkın ihanetine rağmen, yeni yurtlarına büyük bir inançla sahip çıkıyorlar, bu topraklardan kopmak istemiyorlardı.

1098 yılı şubat ayı başında nihayet Urfa'ya vasil olan Baudouin'i şehrin hıristiyan ahalisi, başlarına kısa zamanda gelecek felâketleri düşünmeden, sevinç ve coşku ile karşılamakta adeta birbirleriyle yarıştılar ve çok geçmeden onunla anlaşarak Thoros'u öldürüp şehrin idaresini kendisine teslim ettiler. Böylece Baudouin Urfa'ya hâkim olmuş ve doğuda ilk haçlı devleti kurulmuştu (10 mart 1098). Ancak bir haçlı reisinin, doğu topraklarında ilk haçlı devletliğini kurarken, kendisi gibi hıristiyan olan Urfa hâkimini, hangi sebeble olursa olsun, ortadan kaldırması ve kendi mutlak hâkimiyetini kurması çok dikkat çekicidir. Aynı zamanda haçlıların doğu hıristiyanlarına karşı tutumlarını açıklamak bakımından önemlidir.

Baudouin iktidarının başlangıcında, Antakya'yı haçlı kuşatmasından kurtarmak üzere yola çıkmış bulunan Kürboğa kumandasındaki Selçuklu ordusunun Urfa'yı muhasarası ile 3 hafta boyunca korkulu günler yaşadı (4-25 Mayıs 1098). Fakat şehir surları çok kuvvetliydi, kısa zamanda zaptı mümkün değildi. Bu sebeble Kürboğa kuşatmayı kaldırarak Antakya'ya doğru uzaklaşınca Baudouin rahat bir nefes aldı. Üstelik bölgedeki Türk kuvvetlerinin Kürboğa'nın ordusuna katılmak üzere Antakya önüne gitmeleri, ona Urfa civarındaki Samsat ve Seruc gibi şehirleri hâkimiyeti altına almak imkânını verdi.

Kontluğun kuruluşunda Baudouin ermenilerle işbirliği yapmıştı. Ancak onun ermenilere karşı samimi ve iyi niyetli olmadığı kısa zamanda su yüzüne çıktı. Başlangıçta kendi adamlarının azlığı sebebiyle idarenin

yüksek kademelerinde bıraktığı ermenileri, esas haçlı ordusundan kuvvetli takviyeler alır almaz, bu makamlarından uzaklaştırmaya başladı. Onun bu davranışı Urfa ermenilerini, daha pek az önce başlarına geçirmek için çırpınmış oldukları haçlı kontuna karşı bir suikast hazırlamaya kadar itti. Bundan sonraki bir çok örnekte de görüleceği şekilde, başları dara düştüğü her vakitte yaptıkları gibi, Türklere elçiler yollayarak yardım aradılar. Baudouin ve adamlarından nasıl kurtulacaklarını plânlamaya başladılar. Fakat Enzhu adında bir ermeni, kendi milletine ihanet ederek durumu Baudouin'e bildirdi. Baudouin suikastçıları yakalatıp hapse attırdı. Türü işkencelerden sonra ancak pek büyük paralar ödemek suretiyle canlarını kurtarabildiler. Elebaşları öldürüldü. Birçoklarının burunları, elleri, ayakları kesilerek şchirden kovuldu. Bu acımasız davranış ermenileri sindirdi; Artık batılı dindaşlarının kendilerine yardımının ne anlama geldiğini öğreniyorlardı.

Gerek Urfa'nın ilk kontu Baudouin de Boulogne ve gerekse onun Kudüs kralı olmasıyla yerini alan Baudouin du Bourg, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ölümünden sonra başlamış bulunan ve 1104 yılına kadar Türk âleminde hâlâ sürüp gitmekte olan huzursuzluklardan faydalanarak, iktidarlarını daha sağlam temellere oturtmak imkânını buldular. Özellikle Baudouin du Bourg kontluğun Fırat'ın batısında kalan bölgesini 1101 yılında doğuya gelerek hizmetine giren kuzeni Joscelin de Courtenay'e verdikten sonra, onun yardımıyla gözlerini güneyde Haleb ve kuzeyde Maraş yörelerine çevirdi. Haleb bölgesi devamlı yağma akınlarıyla yıpratılırken, Maraş ve civarı kontluğun arazisine katıldı.

Haçlıların cüreti, Danışmendli Türklerine esir düşmüş olan Antakya haçlı hükümdarı Bohemünd'un 1103 yılında fidyesi ödenerek geri dönmesiyle daha da arttı. Güney-doğu Anadolu topraklarında kurulmuş olan Urfa ve Antakya haçlı devletleri, hem Musul-Haleb yolu üzerinde bulunan Harran şehrini almak suretiyle Suriye'yi müslüman-türk dünyasından ayırmak, hem de sınırlarını doğuya doğru mümkün olduğu kadar genişletmek hülyasıyla ordularını birleştirdiler. Anlaşıldığına göre, hedefleri Mardin, Diyarbakır, hatta Musul'u zaptetmekti. Ancak sefer haçlıların Harran yakınında Artuklu emiri Sökmen ve Musul valisi Çökürmüş'ün Türk birlikleri karşısında, 7 mayıs 1104'de büyük bir bozguna uğramalarıyla sonuçlandı. Özellikle Urfa ordusu mahvolmuş, Baudouin du Bourg ile Joscelin de Courtenay de Türklere esir düşmüşlerdi. Haçlıların doğuya doğru ilerleme ümitlerine en kesin darbeyi vuran ve Türk-islâm dünyasının haçlı sorununu çözmek üzere daha iyi teşkilâtli kuvvetlerle harekete

geçmesine öncülük etmiş olması bakımından, Harran savaşı, haçlı-islâm münasebetlerinde çok önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Artık Urfa kontluğu için saldırı devri bitmiş, varlığını savunma devresi başlamıştı.

Harran savaşının ilk önemli sonucu Urfa kontluk arazisinin Antakya haçlılarının hâkimiyetine geçmesi oldu. 1104-1108 yılları arasında Antakya'ya bağlı kalan Urfa, bu dönemde 1104 ve 1105'de Çökürmüş, 1106 yılında da Anadolu Selçuklu sultanı Kılıç Arslan I. tarafından olmak üzere üç defa kuşatılmış, fakat düşürülemedi.

1108 yılında Baudouin du Bourg, Büyük Selçuklu devletinin Musul valisi olan Cavlı tarafından fidye karşılığında serbest bırakılarak esaretten kurtuldu. Kendisinden biraz önce Artuk oğlu İlgazi'nin siyasi bazı koşullarla salıvermiş olduğu Joscelin ile birlikte kontluğunun merkezi Urfa'ya geldi. Ancak bölgesinin geri verilmesi hususunda Antakya hâkimi ona güçlükler çıkardı. Sonunda Baudouin kontluğunu elde etti ama, Antakya ve Urfa arasına giren bu soğukluk hiç bir zaman giderilemedi. Bu arada onun ermenileri yeniden takibata uğrattığına tanık oluyoruz. Ermeniler, haçlı reisleri arasındaki geçimsizliği lâtîn hâkimiyetinden kurtulmak için bir fırsat saymışlardı. Bundan haberdar olan Baudouin çok sert davrandı. Büyük zulüm ve işkencelerde bulunup, pek çok kimsenin gözlerini oydu. Bu arada ermeni başpiskoposu Stepanos, gözlerinin oyulmasını ancak büyük miktarda para ödemek suretiyle engelleyebilmişti. Ermeniler bir defa daha sindirilmişti.

1110 yılı Urfa kontluğu tarihinde gerçek bir dönüm noktasıdır. Sultan Muhammed Tapar'ın emriyle bu yıl haçlılara karşı başlatılan cihad hareketini Musul valisi Mevdud yüklenmişti. Tabiatıyla ilk hedef, Türk-islâm dünyası içine bir kama gibi sokulmuş bulunan Urfa kontluğu idi. Mevdud üç yıl süreyle Urfa'ya karşı savaşı şiddetle sürdürdü. Şehir bir çok kere kuşatıldı. Bölge sistematik bir şekilde tahrip edildi. Hıristiyan halk Fırat'ın batısına kaçarken ekilebilir tüm arazi metruk ve bakımsız kaldı. Böylece Mevdud'un seferleri sonunda kontluğun Fırat kavsî içinde kalan doğu kısmı, ekili araziden ve nüfustan yoksun, sadece Urfa ve Seruc gibi bir kaç müstahkem mevkinden ibaret kalmış bulunuyordu.

1118 ilkbaharında Baudouin I.'in ölümünden sonra Baudouin du Bourg Kudüs krallığına seçildi. Her ne kadar Birecik hâkimi Galeran du Puiset'yi geçici olarak kontluğun işlerini idare etmekle görevlendirdi ise de, kendisi Urfa'nın hâkimiyetini elinde tutmaya devam etti. Bu durum, 28 haziran 1119 tarihinde İlgazi kumandasındaki Türk kuvvetlerinin Antakya

haçlı ordusunu mahvettiği "Kanlı Meydan" savaşına kadar sürdü. Bu savaş, Türklerin Harran'dan sonra haçlılara indirdiği ikinci büyük darbeydi. Antakya hâkimi Roger de Salerne ile birlikte şehrin hâkim gücünü oluşturan bütün asilzadeler hayatlarını kaybetmişlerdi. Kuzeydeki iki haçlı devleti de başsız kalmış, geleceği gittikçe baskısını arttıran Türk taarruzları karşısında tehlikeye düşmüştü. Bu durumda kral Baudouin II., Urfa kontluğunun yönetimini kuzeni Joscelin de Courtenay'e verdi.

Joscelin 1119 sonbaharında idareyi eline alır almaz, büyük bir cüretle kontluğun müslüman komşuları üzerine yağma akınları tertiplemeye başladı. Ona bu imkânı veren ise, bütün haçlıların gözünü yıldırılmış olan büyük türk mücahidi İlgazi'nin Selçuklu devletinin diğer bölgelerinde ceyran eden olaylara karışmak üzere Suriye'den ayrılmış olmasıydı.

1122 yılında İlgazi batıya döndü. Yanında, haçlı döneminde Türk dünyasının yetiştirdiği en büyük kahramanlardan birisi olan yeğeni Belek de vardı. Aynı yıl içinde haçlılara karşı girişilen sefer İlgazi'nin ölümü yüzünden başarılı olamadı ama, Urfa kontu Joscelin'in 100'e yakın seçkin adamıyla birlikte Belek'in pususuna düşerek esarete sürüklenmesi (13 Eylül 1122) haçlılar için büyük bir darbe oldu. Joscelin ve adamlarının Harput'ta hapsedildiğini haber alan Kudüs kralı Baudouin II. onları kurtarmak için hemen koşup kuzeye geldiyse de, o da Belek tarafından esir edilerek (18 nisan 1123) Harput'ta zindana atıldı. Bu durum haçlıların geleceği bakımından felâketti. Ancak Türk-İslâm dünyasına unutulmaz bir başarı kazandıran ve silinmez bir şöhrete ulaşan Belek'in ölümü, haçlıları hiç olmazsa, bu ân için yokolup gitmekten kurtardı.

Joscelin'in ve Belek'in ölümünden sonra kral Baudouin II.'in esaretten kurtulmaları, haçlıları Türk dünyasına karşı yeni saldırılara teşvik etti. Fakat bu defa önlerine başka bir türk kumandanı, Aksungur el-Porsukî çıktı. İslâm dünyasını içine düştüğü bunalımdan kurtaran, böylece İlgazi ve Belek'e kıymetli bir halef olduğunu ispat eden Aksungur, adil ve akıllı idaresiyle herkesin sevgisini kazanarak, kuzey Suriye'de bütün müslümanları birleştiren bir otorite oldu.

Kısa bir hâkimiyetten sonra Aksungur'un ölümü Urfa kontluğu bakımından sevindirici olabilirdi ama, şimdi tarih sahnesine İmâdeddin Zengi çıkıyordu.

İmâdeddin 1127 yılında sultan Mahmud tarafından Musul bölgesine vali tayin olunmuştu. O, plânlı ve uzak görüşlü bir siyaset izleyerek, önce kendisine emanet edilmiş olan İslâm bölgesinde birlik ve beraberliği sağla-

mayı ve ancak ondan sonra haçlılara karşı harekete geçmeyi kararlaştırmıştı. Zengi'nin hâkimiyetini tam olarak kurması, onun zaman zaman Selçuklu sultanı ile halife arasında çıkan olaylarda yer almak üzere doğuya gitmesi yüzünden bir hayli uzadı. Ayrıca Bizans imparatoru Ioannes Komnenos'un 1137-1142 yılları arasında Antakya üzerine yapmış olduğu iki seferin Suriye içlerine kadar uzaması, Zengi'yi haçlılara karşı kesin mücadeleye girişmekten alıkoymdu. Bununla beraber o, 1139 yılından itibaren Urfa kontluğunun doğusunda ve kuzeyindeki bir çok kale ve bölgeyi itaatı altına almaya başlamıştı. 1143 yılında ise kontluğa bağlı Cemlin, el-Muvazzir, Tell-Mavzen gibi Şabahtân kalelerini zaptetti. Zengi'nin bu başarıları, asıl hedefi teşkil eden Urfa fethinin birer müjdesi olarak sayılabilir. 1144 yılında durum çok müsait görünüyordu. Kontluğun Bizans imparatorluğu ile arası açılmıştı. Kudüs krallığı ise ona çabuk ve etkili bir yardım gönderecek halde değildi. Antakya ile aralarına giren soğukluk son yıllarda nefrete dönüşmüştü. Bütün güçlük Urfa'nın çok kuvvetli surlara sahip bulunmasından doğuyordu. Burada büyükçe bir kuvvet bulunduğu sürece kuşatmanın sonuçsuz kalması tehlikesi her zaman için mevcuttu. Zengi, babasının ölümünden sonra Urfa'nın idaresini eline almış bulunan Joscelin II.'in orada olmadığı bir sırada şehri kuşatmaya karar verdi. Urfa'daki durumu yakından takip edebilmek için gerek şehir içine, gerekse civarına bir çok casus yerleştirdi. Beklediği ân da pek gecikmedi. Artuklu hükümdarı Kara Arslan'ın yardım çağrısını kabul eden Joscelin II.'in şehirden uzaklaştığı kendisine bildirilince, derhal harekete geçti. Önce Urfa'yı bir baskınla ele geçirmeye çalıştıysa da, bu mümkün olmadı. 28 kasım'da başlayan şehrin kuşatması üç haftadan fazla sürdü. Surlar mancınıklarla dövülürken, açılan lağımın içine yerleştirilen maddelerin tutuşturulmasıyla surların bir bölümünün yıkılması sağlandı. Açılan gedikten, 24 aralık 1144 günü şehre giren Türk birlikleri kısa zamanda savunmayı kırdılar. Urfa'nın yerli hıristiyan ahalisini kaderiyle başbaşa bakarak içkaleye çekilmiş olan haçlı garnizonu da iki gün sonra teslim oldu. Böylece Urfa yeniden Türk-İslâm dünyasına kazandırılmıştı.

Zengi, Urfa'nın fethinden sonra bölgedeki diğer şehirleri de zaptetmeye başlamıştı. Fakat onun 15 eylül 1146'daki ölümü, Fırat'ın batısında kalan bölgeyi hâlâ elinde bulunduran Joscelin II.'e Urfa'yı tekrar hükmü altına almak umudunu verdi. Zengi'nin yerini alan oğlu Nureddin Mahmud, bu plândan zamanında haberdar olarak Urfa garnizosunun uyardı. Bununla beraber Joscelin Urfa önünde görününce, önceden kendisiyle anlaşmış olduğu anlaşılan ermeni ahali şehrin kapılarını ona açtı. Zengi'nin

Urfa'yı zaptettiği zaman onlara gösterdiği civanmertliği ve âlicenaplığı pek çabuk unutmuslardı. Türk garnizonu içkaleyi savundu. Beş gün sonraysa Nureddin, Haleb kuvvetleri ve türkmen birlikleriyle Urfa önüne yetişmişti. Bu kuvvete karşı koyamayacağını anlayan Joscelin şehirden kaçmaya çalıştı. Ancak ihanetlerinin cezasını ödemekten korkan Urfa'nın hıristiyan halkı da onun peşine takılınca sonuç kaçınılmaz oldu. Türkler Urfa'dan kaçmaya çalışan Joscelin kuvvetlerini takip ederek Fırat kenarında haçlıları ve onlara katılmış olan ermeni ahaliyi kılıçtan geçirdiler. Urfa'nın hıristiyan ahalisi kendi kaderini kendisi tayin etmiş ve yok olmuştu. Haçlı hareketinin Türk-İslâm dünyasında yarattığı reaksiyon, sistemli bir mücadele sonunda, Urfa bölgesini eski halkından büyük ölçüde arındırmış olarak kurtarmıştı. Bölgenin Selçuklu fethiyle başlayan Türkleşme hareketi, 1146'da büyük Türk hükümdarı Nureddin Mahmud'un Urfa'yı tekrar ele geçirmesiyle hızlandı ve Urfa, türk yurdunun ayrılmaz ana parçalarından biri oldu.

Urfa'nın fethi dünya çapında ilgi uyandırmıştı. Batı âlemi ikinci haçlı seferi hazırlıklarına girerken, İslâm âlemi Suriye, Elcezire, Irak güçlerini ortadaki engeli kaldırarak birleştiren bu zaferin sevinci içinde yüzmekteydi. Ortaçağın ve özellikle Zengi hanedanının büyük tarihçisi İbn el-Esîr, bu fethi anlatırken duyduğu derin heyecanı şu hikâye ile süsler: İmâdeddin Zengi'yi vefatından sonra rüyasında cennette gören bir velî, onun iktidar mücadelesinde düşmüş olduğu bazı hataları hatırlayarak kendisine "Tanrı seni buraya nasıl gönderdi" diye sormuş ve şu cevabı almıştı "Urfa İçin".

KULLANILAN KAYNAKLAR VE BİBLİYOGRAFYA

- ALBERTUS AQUENSIS, *Liber Christianae Expeditionis pro Ereptione, Emundatione et Restitutione Sanctae Hierosolymitanæ Ecclesiae*, R.H.C. occ, IV, s. 265-713; terc. Hefele, H., *Albert von Aachen. Geschichte des ersten Kreuzzuges*, 2 cild, Jena 1923.
- FULCHERIUS CARNOTENSIS, *Gesta Francorum Iherusalem peregrinantium*, R.H.C. occ., III, s. 311-485; terc. Ryan, R., *Fulcher of Chartres. A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127*, Knoxville 1969.
- WILLERMUS TYRENSIS, *Historia rerum in partibus transmarinis gestarum*, R.H.C. occ., I, s. 1 vdd.; terc. Kausler, E. ve R., *Geschichte der Kreuzzüge und Königreichs Jerusalem*, Stuttgart 1844².

- URFALI MATEOS, *Vekayiname*, nşr. ve terc. Dulaurier, E., *Chronique de Mathieu d'Edesse*, Paris 1858; terc. Andreasyan, H., *Urfalı Mateos Vekayinâmesi (952-1136) ve papaz Grigor'un zeyli (1136-1162)*. Ankara 1962 (T. T. K. yayınlarından, II. seri, No. 21).
- Anonim Süryânî Vekayinâmesi, nşr. Chabot, J.—B., *Chronicon (syriacum) ad annum chr. 1203/4 pertinens, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium*, III, Paris 1918; terc. Tritton, A.S., *The first and second crusades from an Anonymous syriac chronicle*, *J.R.A.S.*, 1933, s. 69-101, 273-305.
- al-^çAzîmî Muḥammad b. ^çAlî, *Ta'riḥ*, Kara Mustafa Paşa Ktp. No. 398; nşr. Cahen, C., *La Chronique abrégée d'al-Azîmî*, *J.A.*, CCXXX, 1938, s. 353-448.
- İbn al-Ḳalânîsî Abû Ya'lâ Ḥamza, *Ṣayl Ta'riḥ Dimaşk*, nşr. Amedroz, H.F., Beyrut 1908.
- Kemâl al-Dîn İbn al-^çAdîm ^çOmar b. Aḥmad, *Ṣubdat al-Ḥalab min ta'riḥ Ḥalab*, nşr. Sâmi al-Dahhân, 3 cild, Dimaşk 1951-1968.
- İbn al-Asîr ^çAlî Muḥammad... ^çİzz al-Dîn, *al-Kâmil fi'l-Ta'riḥ*, nşr. Tornberg, C.J., 12 cild, Lugduni Batavorum 1851-1876.
- RÖHRICHT, R., *Geschichte des Königreichs Jerusalem 1100-1291*, 3 cild, Innsbruck 1898.
- BEAUMONT, A.A., *Albert of Aachen and the County of Edessa, The Crusades and other Historical Essays*, New York 1928, s. 101-138.
- CAHEN, C., *La Syrie du Nord à l'époque des croisades et la principauté franque d'Antioche*, Paris 1940.
- RUNCIMAN, ST., *A History of the Crusades*, 3 cild, London 1965².
- SETTON, K., *A History of the Crusades*, 2 cild, Madison, Milwaukee ve London 1969².
- DEMİRKENT, I., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*, İstanbul 1974.
- DEMİRKENT, I., *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, Ankara 1987 (T. T. K. yayınlarından, VII. Dizi - Sa. 91).